

Mellem rejseroman og udviklingsroman

- en læsning af Holbergs *Niels Klim*

Af Søren Peter Hansen

I sine memoirer giver Holberg selv *Niels Klim* følgende ord med på vejen ¹⁾:

Den heele Historie er af ingen Betydning saasom den er ikkun som en Convolut om moralske Lærdomme og Betragtninger.

Denne betragtning fra forfatteren selv har nok været med til at give skub og næring til en del fejllæsninger, eller mildere sagt: fejlfokuseringer på stoffet i romanen. Eksempelvis skriver Julius Paludan i sin doktordisputats om *Niels Klim* fra 1878, at

Bogens Feil er vel navnlig at falde fra hinanden i en Mængde satiriske Enkeltbilleder, der holdes sammen ved en fælles Ramme, men mangle fælles, gennemgaaende Plan.

(175)

Op F.J. Billeskov Jansen skriver i sin gennemgang af romanen i *Danmarks Digtekunst* (bd. II, 1947), at den er

Et Fyrværkeri af Ideér, men uden een samlende Grundidé. Det er denne Tankeromans Svaghed, at dens Vrimmel af Indfald ikke holdes sammen af een fundamental Idé.

(151)

Men som det følgende skal vise er dette fejlagtige indvendinger. Romanen mangler aldeles ikke sammenhæng, en »fælles, gennemgaaende Plan« eller »een fundamental Idé«.

Den holbergske metode

Det de to nævnte læsninger af romanen fokuserer på, er de enkelte, isolerede leveregler, man kan udlede af at læse *Niels Klim*, udlede af de enkelte

situationer som hovedpersonen, Niels Klim, selv kommer i, af hvordan han klarer de enkelte situationer og problemer eller rettere ikke klarer dem, og derved bliver til grin. Hvad skal man gøre for ikke at blive til grin = den lærdom der skal udledes af romanen. Læserne griner af helten og tager dermed automatisk parti for det der har gjort ham til grin, og det der i næsten alle tilfælde er skyld i at Niels bliver til grin er at han er ufornuftig. Og når læserne griner af ufornuften tager de samtidig parti for fornuften. Det er den enkle pædagogiske skrivemåde Holberg benytter sig af, og det er vigtigt at forstå denne mekanik for at forstå romanen.

Men romanen er mere end et leveregelskatalog. Den er et forsvar for en klar pragmatisk livsholdning, der er bestemt af fornuft, og det vil først og fremmest sige af logik. Det er et andet vigtigt led i romanens komposition, at logikken altid er det der modstilles noget andet hvadenten det er ulogik, fordomme, vaner, etc.etc. Og superpædagogen Holberg modstiller i *Niels Klim* altid disse begreber i et konkret eksempel, aldrig i subtile og vanskelige teoretiske udregninger. Dette kommer tydeligst til udtryk i det afsnit, der handler om Niels' ophold i fyrstedømmet Potu, og et eksempel herfra skal illustrere den holbergske metode.

Holberg lader Niels repræsentere læserens samfund, det europæiske, og dermed bliver den kontrast, der i romanen skildres som en kontrast mellem Niels' samfundsforståelse og det potuanske samfund, i virkeligheden en kontrast mellem læserens samtidige (læs: datidige) europæiske samfund og et ønskeligt utopisk samfund. Et af de tydeligste eksempler på, hvordan Holberg benytter denne modstilling kan findes i romanens 7. kapitel, der omhandler potuanernes statsforfatning.

I dette kapitel fortæller Niels, at han

kom efter, at følgende Rangforordning giemmes i det fyrstelige Arkiv:

- 1) De, som i offentlig Trang have hiulpet Staten med deres Formue
- 2) De, som tiene Staten uden Lön
- 3) Bönder og Agerdyrkere med otte Grene, og derover.
- 4) Bönder med syv Grene, og derunder.
- 5) De, som have anlagt Fabriker eller Manufakturur.
- 6) De, som drive nödvendige Haandværker.
- 7) Philosopher, og ordentlig creerede Doctorer af begge Kiön.
- 8) Kunstnere
- 9) Kiöbmænd
- 10) Hoffolk med fem hundrede Rupaters Lön.
- 11) Hoffolk med tusinde Rupaters Lön.

(NK, 82)

Niels finder denne rangforordning »overmaade latterlig« og fortolker den (korrekt) således: »Jo mere got man her nyder af Staten, jo mere beskeden og ydmyg opfører man sig« (NK, 82). Og han undrer sig over, at den rigeste borger i Potu hilser alle andre indbyggere overmåde ydmygt. Og da han spørger om årsagen til dette, får han følgende svar

at det var hans Pligt, da han nød de fleste Fordele i Staten, og altsaa var den største Skyldner.

(NK, 83)

Heroverfor står altså læserens - og Niels' - egne erfaringer. Den rangforordning der hersker i det af Niels og læseren kendte samfund er nærmest den stik modsatte af den der er fremherskende i Potu. Den potuanske logik er der ikke noget i vejen med: den der nyder de største fordele er den der bør være mest taknemmelig. Det der er i vejen er, at Niels, der kommer fra et sted, hvor den der nyder de ringeste fordele, samtidig er den der skal være mest taknemmelig, på trods af sin korrekte fortolkning af den potuanske rangforordning betragter denne som overmåde latterlig og besynderlig og »tvivler paa, at nogen i vor Verden vil give den sit Bifald« (NK, 82). Det er i Niels' - og læserens - Europa sædvane at opføre sig ufornuftigt, mens det i Potu er sædvane at opføre sig fornuftigt, eller sagt med andre ord: i Europa er sædvane og fornuft to skarpt adskilte størrelser, mens de i Potu er forenet i fornuftig sædvane.

Men Holberg benytter sig også af en anden metode til at få sagt det samme. I Niels' og læserens hoved befinder billedet af den europæiske levevis sig, og ved at konfrontere Niels (og dermed altså igen læseren) med en anden levevis, der er fuldt ud ligeså ulogisk som den europæiske (for det er kun den europæiske, fremstillet med modsat fortegn) kommer læseren - men ikke Niels - igen automatisk til at tage stilling for Potu. Som eksempel herpå kan nævnes en oplevelse Niels har på sin rejse rundt på planeten Nazar, i kongeriget Kokleku. Her er der vendt op og ned på det kendte (europæiske) kønsrollemønster. I Kokleku er indbyggerne alle enebærtræer af begge køn, men mændene bruges

kun til Kiökkensager, og andet ubetydeligt Arbeide. I Krigstider giøre de rigtig nok Tieneste, men blive siældn meer end Soldater, (...) Fruentimmerne derimod betroes de vigtigste, saavel borgerlige, som geistlige og krigerske Embeder. (...) Denne Nation forekom mig reent unaturlig og rasende.

(NK, 118)

Og Niels oprøres over, at mandskønnet ikke for længst har løsrevet sig fra disse skammelige lænker

Men den gamle Vane havde dysset dem saa reent i Sövn (...) de troede, at Naturen nu saa vilde have det, at Fruentimmerne skulde regiere Staten, og Mændene væve, kaage, strikke, spinde, feie Stuerne og faae Hug oven i Kiöbet.

(NK, 119)

Nok mente Niels, at potuanerne gjorde vold mod naturen, det naturlige, ved at ligestille de to køn, ved ikke at diskriminere, men denne nation tøver han ikke med at stemple som »reent unaturlig og rasende«, og da han hører om en rådsherres søn, der er blevet voldtaget af en jomfru, udbryder han:

Lyksalige *Europa!* (...) og især tre Gange lyksalige *Frankrig* og *England!* hvor det svagere Kiön svarer til sit Navn, hvor Konerne saa ganske blidt adlyde deres Mænds Befalinger, at de meget meere synes at være Maskiner eller Automater, end med frie Villie begavede Skabninger.

Jeg vovede ikke at laste denne bagvendte Sædvane offentlig, saa længe jeg opholdt mig iblandt disse Eenebærtræer; men saasart jeg var kommen uden for Hovedstaden, fortalte jeg adskillige, at den aldeles stred imod Naturen, da det var klart af den almindelige Naturens Lov, og alle Folkeslags Samtykke, at Mandkiönnet er bestemt til vanskelige og vigtige Forretninger. Men de paastode, at jeg forvirrede Sædvane og Indretninger med Naturen, og at den foregivne Skröbelighed hos Qvindekiönnet blot maatte tilskrives Opdragelsen, hvilket dette Lands Tilstand især viiste, da man der fandt Dyder og Sinds-gaver hos Fruentimmerne, som Mandfolkene paa andre Steder allene tilegne sig.

(NK, 121)

Det der gør Niels komisk er, at han har den rette mening, nemlig den at der er en naturlig lov efter hvilken et samfund bør indrette sig for at fungere bedst, men at han samtidig, som de mere indsigtfulde koklekuanere gør opmærksom på, ikke formår at afgøre hvad det er der er »natur« og hvad det er der kun er indlærte og nedarvede fordomme og vaner. Den vane som Niels skælder de mandlige indbyggere i Kokleku ud for at ligge under for, er nøjagtig den samme vane som Niels selv ligger under for: nemlig at for-

veksle »natur« med vane, og kritikken rammer ham som en boomerang i nakken - men den rammer også læseren i nakken. Men læseren kan sætte sig ud over dette, kan blive klogere, i modsætning til hvad Niels bliver, for han bliver

ligefuldt ved at fordømme denne Stats Forfatning som bagvendt, vanskabt, og aldeles stridende mod Naturen

(NK, 121)

Læseren kan se, at det er galt med et af kønnene i en privilegeret position og det andet i en udbyttet (uanset hvem der så befinder sig hvor), og overtales derved indirekte til at acceptere den potuanske ligestilling, mens Niels reagerer stik modsat, bliver projektmand i Potu med det projekt »at udelukke det smukke Kiön fra alle offentlige Embeder« (161) og bliver, som 99,9% af alle potuanske projektmagere dømt til døden. Han benådes dog og straffen konverteres til landsforvisning i firmamentet.

Andetsteds skriver Holberg selv ²⁾

Mine latinske Epigrammer og den underjordiske Reise ere fulde af moralske Paradoxer, eftersom jeg derudi haver foretaget mig at bestride almindelige Vildfarelser og at distingvere Dyders og Lyders Realitet fra deres Apparence (...) At commentere over Ødselhed, Gjerlighed og andre bekjendte Lyder er ikke andet end Opmuntringer, som tilhøre Oratores og Prædikantere at gjøre. Men at gjøre Decouverter, at vise, hvorledes Skyggen tages for Legemet, og hvorledes Lyder confunderes med Dyder, det er ret at agere Lærer (...) Det er i den Henseende, at jeg recommanderer paradoxe Meninger.

At vise - ikke at *prædike*, Det er Holbergs hemmelighed, hans pædagogiske og næsten dialektiske metode. Verfremdung i det 18. århundrede.

Niels Klim og genrerne

Genremæssigt indskriver *Niels Klim* sig i to af samtiden yndede genrer: *Rejseromanen* og *Utopien*. Og ofte var disse to genrer kombineret til én roman. Begge genrerne har deres oprindelsestidspunkt langt før det 18. århundrede, men de var begge populære i samtiden. Af andre eksempler fra samme tid kan nævnes Defoes: *Robinson Crusoe* (1719), Montesquieus: *Lettres persanes* (1721), Swifts: *Gullivers Rejser* (1726), Voltaires: *Candide* (1759) for

nu bare at nævne et par stykker, der ligger rimelig tæt på *Niels Klim* (1741) hvad angår udgivelsesåret. I modsætning til de andre her nævnte værker udkom *Niels Klim* ikke på forfatterens eget sprog først, men blev skrevet på latin og først året efter, 1742, oversat til dansk (og tysk).

Det der er det fælles kompositoriske træk ved disse (og andre) rejseromaner fra tiden er, at de alle er bygget op som en perlekæde. Snoren, der holder perlerne sammen, er den rejsendes rute, eller den rejsende selv, og perlerne, der sidder på snoren, de forskellige lande og begivenheder hovedpersonen rejser igennem. Og det romanerne primært interesserer sig for er perlerne - ikke snoren, den rejsende. Først senere i århundredet forskubbes interessen fra perlerne til snoren, for Ewald og Baggesen samler interessen sig om den rejsende, og den roman som vel i det 18. århundredes danske litteratur udgør modsætningen til den her skitserede type er Baggesens *Labyrinten* (1792-93); den er i hvert fald det tydeligste eksempel.

Men om alle de før nævnte romaner gælder det, at hovedpersonen aldrig er skildret psykologisk. Som regel er han tværtimod meget blegt tegnet, og han er som regel kun i besiddelse af én egenskab, ét karaktertræk. Robinson Crusoes og Gullivers eneste karaktertræk er f.eks. at de er eventyrlystne, Candides eneste interesse er at finde sin Kunigunde etc. etc.

Normalt er hovedpersonen i rejseromanen kun en undskyldning for at kunne beskrive det, der rejses igennem. Hovedpersonens vigtigste rolle er beretterens. Med Holbergs egne ovenfor citerede ord: Historien er af ingen betydning, den er kun en konvolut om noget andet. Men hvad er det så, *Niels Klim* er en konvolut om? Holberg har uden tvivl ret, når han anfører, at det er en konvolut om moralske lærdomme og betragtninger, men er der ikke andet og mere i konvolutten?

Romanen *Niels Klim* adskiller sig efter min mening afgørende fra de andre her nævnte rejseromaner. Først og fremmest fordi dens hovedperson er og agerer mere som hovedperson end de andre romaners dittoer. Niels Klim er ikke bare en beretter. Han handler og organiserer, bliver monark og får magt i historien om det femte monarki. Og det er ikke uden grund at romanens originaltitel lyder

Nicolai Klimii iter svbterranevm novam tellvris theoriam ac historiam qvintæ monarchiæ adhvc nobis incognitæ exhibens e bibliotheca B. Abelini.

(NK, 6)

Eller for nu at sige det på dansk: (Med Hans Hagerups ord fra 1742-over-

sættelsen) »Niels Klims Reise Under Jorden, Forestillende En nye Kundskab om Jorden og Historie om det femte Monarchie, Som hidindtil har været os ubekjendt; funden Blant Abelins efterladte skrevne Bøger paa Latin«³⁾

Det som de fleste, der har beskæftiget sig med *Niels Klim*, normalt fokuserer på, nemlig planeten Nazar og fyrstedømmet Potu, har ikke fået selvstændig plads i bogens titel, selvom det i selve bogen har fået betragtelig plads, ja, er vel ligefrem det der i sidetal fylder mest i bogen. I titlen er derimod nævnt en anden ting, det femte monarki, som ud af bogens ialt 298 sider kun fylder godt og vel 40. Hvorfor nu det? Efter min mening fordi det er her nøglen til forståelsen af konvoluttens øvrige indhold gemmer sig. Men det er et farligt indhold, og derfor har det på grund af censuren af rent trykkepolitiske årsager måtte smugles ind i romanen og dølges på bedste vis.

At der overhovedet har været trykkepolitiske overvejelser fremgår af Holbergs egne ord⁴⁾:

Dog soldte jeg ham det (manuskriptet til *Niels Klim*) med de Vilkaar, at han skulde lade det censurere, førend han gav det ud, og fordølge mit Navn, thi endskiønt det indeholder ikkun en uskyldig Skiemt og et heelt moralisk Systema (...) saa vilde jeg dog ikke underkaste mig en nye Censur.

Og i *Danmarks Digtekunst* (bd. II, 1947) hævder F. J. Billeskov Jansen:

Holberg valgte som en Del Forgængere Latinen, ikke for at dække dristige Meninger bag det lærde Sprog, men tværtimod for at sikre sin Bog vid Udbredelse. (149)

Dette er uden tvivl en del af sandheden, men man må ikke glemme, at latinen vitterligt betød at ikke hvem som helst kunne læse den. Og mistanken om at Holberg har haft behov for at dække dristige meninger - eller i det mindste for at tilsløre eget faderskab til samme - bestyrkes endvidere af at Holberg, som flere andre samtidige, indskyder forskellige filtre mellem sig selv og teksten. Et er ikke nok - der må hele to til: Manuskriptet er fundet i Abelins bibliotek, og Niels Klims sønnesønner har forfattet en apologetisk fortale, hvori de

for i Tide at forekomme alle falske Beskyldninger [har] holdt for raadeligt at forsyne denne nye Udgave med Vidnesbyrd fra Mænd, hvis

Ærlighed og Oprigtighed er ophøiet over al Mistanke, og hvis Udsagn betrygger fuldkommen Udgiveren mod alle Indvendinger.

(NK, 7)

At Niels Klim adskiller sig fra sine rejse-kolleger i de ovenfor nævnte værker har også Hakon Stangerup haft øje for. I sin disputats, *Romanen i Danmark i det attende Aarhundrede* (1936) skriver han:

Kap. XII og Resten af Bogen er, med Undtagelse af det ganske korte »Spion«-Afsnit, kun Roman. Klim er en voldsom og spændende Handlings Midpunkt, endda mere end i de fem første Kapitler, eftersom han nu ikke alene kastes omkring af Skæbnens Luner, men selv dirigerer og tilrettelægger: Organisationen af Riget. Erobringstogene. Politikken for at sikre sin magt og oprørskrigene.

(77)

Men Stangerup tænker ikke meget over hvorfor det femte monarkis historie skal med i romanen. Han konkluderer på næste side, at *Niels Klim* er »en vaskeægte Eventyrroman« (78) og læser bogens handling som en

rap Demonstration af den Skæbne, som rammer Eventyreren, naar hans Moral ikke følger Trit med hans Ophøjelse. (...) Niels Klim har naaet sit absolutte Nulpunkt midt i Bogen, hvor han nøgen og halvdød kastes op paa Stranden af Qvama. Indtil dette Punkt har hans Skæbne ført ham nedad. Han er tilsyneladende nu opgivet, og saa vender Bogen, han stiger til Slutningens vældige Klimaks og trækkes saa igen ned af sin »Skyld«.

(79)

Selv om Stangerup har blik for Niels Klims politiske aktiviteter i den sidste del af bogen, og har blik for at bogen, hvis den da udelukkende skulle have været en utopi og et moralsk og moraliserende skrift, kunne have sluttet inden Niels Klims ankomst til Qvama, så kombinerer han ikke disse to iagttagelser og forklarer ikke hvori Niels Klims »skyld« består.

Hvis man kombinerer dem får man et deprimerende resultat. Det bliver så pludselig en pessimistisk Holberg der stikker hovedet frem. Det femte monarki bliver til et dementi af utopien Potu. Den mand der sidder inde - ikke med forslag til, men - med løsningen til verdens frelse, nemlig brugen af erfaringerne fra opholdet i Potu, undlader at gøre brug af den for ikke

alene at sikre, men forøge sin egen magt. Fordommene, og især den europæiske: vi er bedre end alle andre, har for godt tag i Niels, og efter at have været borte fra Potu et stykke tid, og pludselig igen befinde sig blandt mennesker, vel at mærke underjordiske mennesker, Qvamiter, der er fremstillet som rene barbarer, ærgrer det Niels

at Klogskab, Videnskaber og fine Sæder fandtes hos alle *Dyrene* i den underjordiske Verden, og at *Menneskene*, nemlig *Qvamiterne*, vare de eeneste udyrkede Barbarer. Men jeg gav mig tilfreds, i Haabet om, at denne Skam inden kort Tid skulde ophøre, og at Qvamiterne snart skulde faae det Herredømme tilbage, der tilkom dem, som Mennesker, over de andre Dyr

(NK, 234)

Denne race- og herreteori bliver nu det, der driver Niels fremad. Og han er snu. Det viser sig, at alle de dyder han lærte i Potu, beskedenhed, lydighed, overbærenhed, mildhed etc. etc. ikke er noget han har glemt. Men hvor disse dyder i Potu blev anvendt til alles vel, anvender Niels dem kun til eget vel. Egennyttens fortrænger almenvellet. Niels Klim påfører de uciviliserede, barbariske Qvamiter europæiske værdier og normer. Og så går det galt. Han vækker til oprør mod sig og må til slut flygte og ender hvor han begyndte: i Bergen, i Norge, i Europa, som kløkker.

Konvoluttens farlige indhold dukker frem når man kombinerer romanens to hoveddele, 1) Potu og 2) Qvama. Og det farlige er efter min mening det portræt der så begynder at tegnes af Niels Klim.

Det pessimistiske i romanen er det perspektiv der åbnes for i og med at Niels Klim, da han endelig får chancen for at praktisere alt det fornuftige, det sande og det gode han har lært og erfaret i Potu, fortrænger sine erfaringer og sin indsigt og lader magtskyen og herskertrangen få frit spillerum. Og *det farlige* ved romanen er, at det pessimistiske portræt der tegnes af Niels Klim, i virkeligheden er et portræt af europæeren i det 18. århundrede. Den opdagelsesrejsende, imperialistiske europæer. Historien om Niels Klim er historien om den nysgerrige europæer, der rejser ud for at snuse til, hvordan andre folkeslag egentlig lever og ter sig for til slut at kolonialisere og udnytte dem. Og det femte monarki bliver et billede på et europæisk monarki i det 18. århundrede.

Og Holberg behøvede ikke at gå til udlandet for at finde eksempler. Danmark kunne selv levere dem. I 1721 begyndte Hans Egede sin missionerende virksomhed på Grønland, et land som man godt nok havde vidst lå der,

men som man pludselig genopdagede. I 1728 sender kong Frederik d. IV. en guvernør med en afdeling soldater samt kolonister til Grønland, efter han allerede i 1720 har sanktioneret et handelskompagni med eneret til handel på Grønland. Og derefter går det slag i slag. Også eksempler som Trankebar og Ny-Guinea er eksempler Holberg må have kendt, og går man til udlandet er Amerikas historie vel det der først falder én ind.

Niels Klim som fortæller

Da Niels Klim er dumpet tilbage til jorden og ankommet til Bergen, tager en gammel mand ham med sig hjem, og her fortæller Niels om sin skæbne og forklarer den selv således

Du seer her et Menneske for dig, som har været en Bold for Lykkens ustadige Vinde, og er bleven forfulgt af Skiebnen meere end nogen anden Dödelig. Man veed vel, at endog de allervigtigste Ting kunne forandre sig i et Öieblik, men det, som er hendet mig, overgaaer al menneskelig Forventning:

(NK, 289)

Den Niels Klim vi møder her er den reflekterende Niels Klim. Ham der spørger sig selv: Hvorfor gik det som det gik? Og det svar han selv giver på spørgsmålet er, at han har været en bold for lykkens ustadige vinde, at det er skæbnens skyld, det er gået ham som det er. Men læseren er forinden bragt til at indse at denne forklaring ikke holder, og til at indse, at det tværtimod er Niels selv, der er skyld i at det gik som det gik. Han brugte ikke de potuanske erfaringer, men de gammelkendte europæiske. Han lod ikke fornuften, men ufornuften råde, og derfor gik det ham så galt som det overhovedet kunne. Ved at mistolke sine egne oplevelser og derved afsløre sig for læseren som en utroværdig fortæller, deri adskiller Niels Klim sig afgørende fra sine beretter-kolleger fra andre samtidige rejseromaner. At romanen opererer med to forskellige hovedpersoner, en handlende og en erindrende, berettende, er velkendt fra samtidige rejseromaner, men at beretteren ikke er troværdig gør, at *Niels Klim* skiller sig ud fra de andre og introducerer en ny slags fortæller.

Citatet ovenfor er dobbelttydigt, for nok giver Niels i den første halvdel af det udtryk for, at han selv har fejlfortolket sin »skæbne«, men den anden del af citatet indeholder den pessimistiske Holbergs konstatering: Det overstiger al menneskelig forventning, at et menneske der har erfaret og levet i

den potuanske verden (den fornuftigste af alle verdener), og som én gang har fået den indsigt, at det er muligt at skabe tålelige (d.v.s. fornuftige) samfundsmæssige forhold blot ved iagttagelse af en eneste leveregel, logikken, nægter at bruge denne indsigt til at ændre selv de allervigtigste ting. Og det kunne, som Niels selv så rigtigt siger, gøres på et øjeblik, ved at skifte fra ufornuft til fornuft.

Men Holberg er ikke den praktiske utopismes mand. Og som vistnok det første eksempel indenfor genren dementerer romanen selv sin idealstat ved at sætte hovedpersonen i en situation, hvor han får magt og midler til at gennemføre de utopiske ideer, men afstår fra at lade ham gøre det. Og sådan bliver *Niels Klim* på en måde den sidste i en lang række af romaner, der skildrer idealsamfundet og ideelle samfundsindretninger gennem en uskyldig og nysgerrig rejsendes øjne, hvis rolle alene er beretterens. Beretteren er trådt aktivt ind i romanen og nysgerrigheden har udviklet sig til kolonialisering og imperialisme. Men *Niels Klim* bliver også en af de første romaner, der indenfor samme genre, lader det reflekterende »jeg« være en utroværdig fortæller, en problematisk fortæller. Niels Klim er ikke helt, men anti-helt.

Niels Klim og utopien

Holberg kan skabe utopia, fordi han tror på fornuften, men han må afvise det i praksis, fordi de, der skal realisere det, menneskene, er ufornuftige. Men der skal mere til for at kunne skabe - og tro på - et Utopia, et Potu, og det er næppe tilfældigt at de egentlig genrekorrekte utopier (forstået som geografisk placérbare fiktive idealstater) går deres opløsning i møde i slutningen af det 18. århundrede for i løbet af det 19. at få modsat fortegn og blive til antiutopier og sciencefiction. For at kunne skabe et utopia må man have en statisk verdensopfattelse, en tro på, at verden er endelig og overskuelig og at den bestandig gentager sig i bogstaveligste forstand. I *Epistola DXXXII* skriver Holberg ⁵⁾:

... Jeg (finder) udi hver Alder lige mange Feyl, lige store *Tragoedier*, undtagen at Måaden, paa hvilken de øves, er anderledes, saa at *Scenernes* Forandring alleene forårsager, at Verden, skiønt den er den samme, synes dog ikke at være den samme. Man kand udi hver Alder kiende et Menneske igien, saasom man finder samme Tilbøueligheder, samme *Materie*, skiønt anden *Form*.

En sådan tilværelsesforklaring er kun mulig, hvis man forestiller sig verden som et puslespil med et endeligt antal brikker, hvor det så gælder om er, via sin fornuft, at placere brikkerne rigtigt. Og en af brikkerne i puslespillet hedder: Mennesket, og også det er en endelig størrelse. At Holberg i hvert tilfælde opfatter det sådan fremgår tydeligt af hans kendte epistel om sig selv, *Epistola CCLVII*⁶⁾. Nok kan et menneske give årsag til en del undren, bl.a. på grund af de mange modstridende domme der fælles over det. Om samme menneske - og i dette tilfælde altså Holberg selv - hedder det, at nogle tillægger det

en Lunkenhed udi *Religion*, efterdi de see mig at forsømme Kirke-Gang: Andre dømmе anderledes, efterdi de see mig ikke at forsømme Kirke-Gang. Begge have også Ret: Thi hine see mig alleene her udi Staden om Vinteren, da jeg formedelst Kulden ej kand komme i Kirke. Disse derimod see mig alleene paa Landet om Sommeren, da Kulden ikke hindrer mig. Efter saadan given Afrisning maa ingen forundre sig over at høre saa stridige Domme fællede over min Person: Thi enhver kand have Ret, som seer mig alleene i den eene Ende.

Men der er, når det kommer til stykket, ikke nogen grund til denne undren. Mennesket bliver uforståeligt for iagttageren, fordi han kun kender en side af det. Kendte han den hele person, ville der ikke være nogen grund til undren.

Men *Niels Klim* dementerer indirekte dette menneskesyn. Romanen varsler ved sin bevidste eller ubevidste introduktion af »den utroværdige fortæller«, fortælleren der afslører mere for læseren end han selv er klar over, fortælleren som man ikke kan stole på, fordi man ikke kender hans motiver til at fremstille sagen netop sådan som han gør, at en langt mere kompliceret (og om man vil: nuanceret) opfattelse af mennesket er på vej.

For Holberg var virkeligheden det registrerbare. Omverdenen som den manifesterede sig for en betragter. Og som betragter sender han - i overensstemmelse med genren - Niels Klim ud på sin underjordiske færd, men ved udmærket godt, at Niels selv bliver betragtet på rejsen. Læseren har Niels med under luppen. De ting og personer Niels betragter på sin rejse er brikker i den filosofiske tankeroman og utopi *Niels Klim* også er. Men læseren har hele tiden en brik mere i puslespillet end Niels, nemlig Niels selv, og det er ham der for læseren sætter tingene i perspektiv.

Personerne eller grupperne af personer optræder som regel - i lighed med i komedierne - kun med ét karaktertræk eller én egenskab, nemlig det / den

der skal bruges i diskussionen om religionen, projektmagieret, styreformen, økonomien, modesygen, etc. etc. Personerne er ikke selvstændige, nuancerede personligheder. De fremstår som skabeloner, der hver især repræsenterer en bestemt livsanskuelse eller udfylder en bestemt funktion i romanen, og det er livsanskuelsen eller funktionen der er det interessante, ikke personen selv. Hvilken betydning livsanskuelsen eller funktionen har for personen selv, det hører vi intet om. Det er ikke romanens mål at skildre individer, de er nemlig, når man vel at mærke bekender sig til ovenfor citerede menneskesyn, lidet interessante, og det er ikke så underligt, at udviklingsromanen endnu ikke har set dagens lys, eftersom alle mennesker består af de samme »Tilbøjeligheder, samme *Materie*« og det kun er formen der forandrer sig med tiden.

Men romanen dementerer samtidig dette menneskebillede i sit portræt af Niels Klim. I romanen findes vage spor af en opfattelse af mennesket som noget uberegneligt og utroværdigt, et hus i splid med sig selv.

Niels Klim og perlekædestrukturen

Det der adskiller *Niels Klim* allermest fra de fleste samtidige rejseromaner, er at perlekædestrukturen kun gælder for en del af romanen, nemlig den del af den, der ligger inden Niels' ankomst til Qvama. På planeten Nazar rejser Niels ivrigt og nysgerrig og kommenterende rundt, og strukturen i denne rundrejse er nøjagtig den samme som f.eks. Voltaire bruger i sin roman *Candide*. Pointen er, at rækkefølgen af begivenheder er vilkårlig. Om *Candide* kommer til Spanien inden han kommer til England, om han bliver taget til fange af sørøvere før eller efter han kommer i kløerne på inkvisitionen, det er ligegyldigt. Det der er fælles for alle de situationer *Candide* kommer i er, at de bruges til én og samme ting: til at belyse romanens tema, i dette tilfælde opgøret med den naive tro på at vi lever i den bedste af alle verdener, og det sker ved gang på gang at sætte naiviteten over for realiteterne. Den bærende kompositionsteknik i *Candide* består simpelthen i gang på gang at modstille teori og teoretiske ræsonnementer med handling og kendsgerninger. Den godtroende og naive *Candide* placeres i hvert enkelt afsnit af romanen i de mest horrible og rystende situationer som f.eks. krig, jordskælv, inkvisition, skibbrud etc. etc. og han konfronteres med sørøvere, syfilis, tyveri, bedrageri, hor, slaveri, udnyttelse og udbytning etc. etc. kun udstyret med sin leibnizke barnelærdom: Vi lever i den bedste af alle verdener. Men hvilken rækkefølge ulykkerne regner ned over ham i er ligegyldig. Romanens udsagn er og bliver det samme.

Dette gælder også for Niels' rundrejse på planeten Nazar. Om Niels kommer til republikken Siklok før han kommer til republikken Lama eller om han kommer til Tumbak før eller efter han har været i Cabac, ja, for den sags skyld om han kommer til Potu først eller sidst på Nazar, det er så uendeligt ligeegyldigt for udsagnet i romanens første halvdel. Men romanen ender som bekendt ikke her. Der kommer mere. Og ét er sikkert. Romanens sidste halvdel kunne ikke have været romanens første. Niels er nødt til at ende i Qvama, og selv dér er begivenhedsforløbet ikke vilkårligt. Rækkefølgen af begivenheder i Qvama-afsnittet er ikke frit omskiftelig og rokerbar, for med opholdet i Qvama er det en historie der skal fortælles, og ikke bare et tema der skal belyses. Og enhver historie har sin begyndelse og sin ende. Niels' historie begynder som skibbruden sømand, dens klimaks er hans udnævnelse til monark og kejser i det 5. monarki, og dens slutning hans fald. The decline and fall of the klimian empire.

Da Niels kommer til Qvama er noget af det første han konstaterer, at qvamiterne ikke taler andre sprog end qvamitisk, og han slutter heraf at dette folk ikke har haft den mindste omgang med andre folk og altså er upåvirkede af andres påfund. De lever i en art naturtilstand, næsten som de første mennesker må formodes at have gjort, og eftersom landet var frodigt og indbyggerne ikke just ulærevillige tænkte Niels

Jeg havde den beste Leilighed af Verden til at anbringe mine Talenter, eftersom dette meget frugtbare Land i Overflödighed frembringer alt hvad Mennesker bruge, saavel til Fornöielse som Nytte.

(NK, 224)

Men allerede fra starten strejfer det gamle ordsprog: »imellem de Blinde regierer den Eenöiede« (NK, 224) Niels. Han sætter sig dog for, at forsøge at bringe qvamiterne til menneskelighed ved hjælp af »Kunster og Underviisning« (NK, 226). Men qvamiterne opfatter ham som solens gesandt og tillægger ham overnaturlige egenskaber, så han ustandselig bliver så plaget at han

mange Gange maatte sætte dem alvorligen til Rette for deres Taabelighed; thi jeg frygtede, at den alt for store Tillid til min Magt og Fuldkommenhed tilsidst skulde endes med guddommelig Dyrkelse.

(NK, 227)

Men som nævnt ovenfor, og som handlingen senere viser, kan man ikke stole på Niels' egne ord og forklaringer, og det viser sig da også at den »frygt« som Niels her giver udtryk for ikke er særlig stor. Han overvejer flere gange at åbenbare sin sande herkomst overfor qvamiterne, men når til det resultat at det er bedre

omhyggeligen at nære *Qvamiternes* falske Meening om min Herkomst, da jeg fandt det raadeligere til mine Planers Udførelse, at gjelde for overordentlig Gesandt fra Solen, end for simpel Europæisk Borger.

(253)

Endnu står Niels' planer for læseren hen i det uvisse. Indtil nu har Niels selv kun omtalt én plan nemlig den at udnytte sine talenter til at bringe qvamiterne til menneskelighed. Men læserne aner at andre planer spøger i Niels' bevidsthed. I forlængelse af det ovenfor citerede ordsprog (imellem de blinde regerer den enøjede), der faldt Niels ind ved ankomsten til Qvama, bemærker han

jeg var nu kommen til et Land, hvor jeg med ganske almindelig Lærdom, og med saa got som ingen Ting, kunde svinge mig op til de højste Værdigheder.

(NK, 224)

Og lidt senere, da Niels har ledet opbyggelsen af den qvamitiske hær og det første slag står for døren, hvori tanaqviterne skal besejres, bemærker Niels

Da jeg slet ikke tvivlede om et lykkeligt Udfald, bad jeg Keiseren, paa det han kunde høste hele Æren af Seiren, selv at anføre dem. Ved denne tilsyneladende Beskedenhed tabte jeg aldeles intet af min egen Anseelse, da hele Krigshæren dog ansaa mig som den sande Anfører.

(NK, 234)

Det er en Niels Klim med bagtanker vi møder her. En kold og beregnende Niels der afslører sig selv med glosen »tilsyneladende«. Og hans selvvalgte beskedne rolle bærer frugt. Da kejseren i et senere slag falder, udråber officerer og soldater Niels til hans efterfølger. Først modsætter Niels sig valget, men han lader sig hurtigt overtale til at acceptere det, og fra da af slår herke-sygen ud i lys lue. Det eneste kan nu tænkes på er »at befæste min Magt«

(NK, 261), at »udvide mit Rige og gjøre det frygteligt for den hele Underjordiske Verden« (NK, 262), at »undertvinge dette Folk (martianerne)« (NK, 263) etc. etc. Og alt dette gør han. Han er den europæiske imperialist i fuld aktivitet. Han går endog så vidt som til at bestikke nogle dommere til at dømme den retmæssige tronarving til døden og lader ham hemmeligt henrette for ikke at give anledning til oprør (NK, 276). Men et oprør er uundgåeligt, og det kommer da også med det resultat, at Niels må flygte, gemmer sig i en hule og dumper så igen ned i et hul - i det samme hul der, engang for flere år siden bragte ham til den underjordiske verden, - og lander igen i Norge uden for Bergen.

Det er den historie der skal fortælles om Niels i Qvama-afsnittet af romanen, og det er tydeligt at handlingselementerne ikke er frit omflyttelige. Noget skal komme før noget andet for at historien kan udvikle sig så galt, før Niels kan udvikle sig så galt. Og derved adskiller Qvama-afsnittet sig afgørende - ikke bare fra den anden halvdel af romanen - men fra langt de fleste samtidige prosafortællinger. Og samtidig introducerer romanen altså også en ny slags fortæller: den utroværdige.

Niels Klim bliver således et banebrydende værk i dansk litteratur ved både at indføre en ny struktur og en ny type fortæller i 1700-tallets roman. Begge dele peger hen på den senere udviklingsroman og begge dele blev da også udviklet med rivende hast i den sidste halvdel af århundredet, først og fremmest af Ewald og Baggesen. Men det er en ganske anden historie.

Noter

Samtlige sidehenvisninger til *Niels Klim* er til Jens Baggesens oversættelse (1789), Gyldendals Trane-klassikere, Kbhvn., 1968.

1. Citeret efter »Holbergs Memoirer«, udg. af F.J. Billeskov Jansen, Kbhvn. 1963, s. 164
2. Citeret efter »Ludvig Holberg. Værker i 12 bind«, udg. af F.J. Billeskov Jansen, Kbhvn. 1971, bd. 10, s. 57
3. *ibid.*, planche 185
4. Citeret efter samme som note 1, side 162
5. Citeret efter Ludvig Holberg: »Epistler og moralske tanker«, udg. af Sigurd Højby, Kbhvn. 1970, s. 145
6. Citeret efter samme som note 2, bd. 11, s. 197-98